

— Коли ж почалася друга світова війна, Оксанко?

З останньої парти підвелось кирпатеньке дівчатко, невстріливо закліпало очицями.

— Війна почалася в тисяча дев'ятсот сорок дру...— і крадькома зирнула на вчителя.

Той повагом заплющив очі: не те.

— В сорок тре?..

Вчитель ворухнув ногою під столом і звалив ціпок. Він гримнув об підлогу, мов карабін.

— Я забула, Федоре Несторовичу,— прошепотіла Оксанка.

Учитель обома руками обхопив протез, одсунув його вбік, щоб не заважав, і, обіпершись долонею об стіл, нахилився за цілком.

Діти принишкили, похнюпили голівки.

— Сідай, Оксанко,— сказав Федір Несторович і одвернувся до вікна. Надворі, припадаючи цупким листям до шибок, видзвонювала дика груша, розчахнута вітром. В розщепину провалилась жовтенька падалиця, і, коли стовбури розгойдувало, падалицю чавучило, з неї цідилась на кору прозора юшечка.

"Треба б вийняти",— подумав.

До кінця уроку він уже нікого не питав. А після дзвінка, гримаючи залізними замками на протезі, пошкандибав додому.

Надворі було ясно. Об гарячі жерстяні дахи торохкали каштани, підплигували, як на жаровні, і падали на бруківку. У ринвах цвірінькали горобці, попід ворітьми гралися діти. Федір Несторович іноді тупо наїздив протезом на каштан і трохи заточувався.

— Дядя п'яні...— цявкнуло з-під воряк якесь хлоп'я.

— Цить! — сказало старшеньке.— У дяді ножки немає. Еге ж, дядю?

Федір Несторович зупинився, звів очі. В карій глибочині загусла давня розбуркана туга, притамована плеском лагідної усмішки.

— Еге ж, сину, еге...— обізвався весело і рушив далі, уважно дивлячись під ноги.

Край селища звернув у вуличку, заслану димом — палили огудиння на грядках — і зупинився. Звідси було добре видно поле, смушку зрізаних соняшників під горою і ліс, що вже починав жевріти. З-за лісу підіймалася хмарина, і сонце сіяло в долину жовту каламуть — мабуть, на дощ. А скрізь на обрії небо було чисте й голубе, лише де-не-де лежали на ньому золотаві хмарки, мов огребки соломи після жнив.

Дома Федір Несторович довго нишпорив у коморі, доки знайшов старенькі, ще госпітальські милиці. Вони були густо побиті шашіллю і обліплені павутиною; шкіра на підпахвах пересохла і порепалась.

Декілька разів пройшовся з ними по хаті, порипуючи і сколупуючи долівку. Потім відчепив протез. Холоша одразу спорожніла, сплюснулась, тіло втратило рівновагу і впевненість.

Знадвору увійшла Одарка — вироблена, але чепурна ще жінка з чорними од землі руками. Федір Несторович квартирував у неї звідтоді, як повернувся з госпіталю — у пожмаканій шинелі, з останньою

новенькою медаллю поверх неї, з плисківатим речовим мішком за плечима і на милицях, пофарбованих у колір військового грузовика.

— Ви б, може, й плащ наділи? — спитала Одарка.— Воно таке, як на дощ...

Потім ще довго стояла посеред двору і сумними очима дивилася йому вслід. А він ішов обніжком, розгойдуючись між милицями, далеко вперед викидаючи ногу. Плащ на спині напнувся халабудою, плечі гостро піднялися вгору, рукава підбукалися по лікті.

В степу запахло розворушеною лемешами землею. У ріллях порпалося гайвороння, з улоговин виглядали коров'ячі спини і підіймалися прозорі голубі дими — видно, пастухи палили бур'янища.

Федорові Несторовичу пригадалося, як у дитинстві шльопав босими ногами по розбитій чередою степовій дорозі, крута пилюга гарячими струмочками цідилася крізь пальці, а вітерець виносив з-поміж кіп теплий дух спілого жита. Корова йшла з пасьби додому повагом, немов з роботи, телятко терлося у неї під боком і лізло до вим'я. Заходило сонце, у вузьких хутірських вуличках стояла червона курява, в садках варилася на триніжках вечере, гупали об землю спілі яблука... Життя здавалося тоді вічно щасливим.

Вийшов на луки. Милиці вгрузали в пухке дерновиння. Заблищали зелені калюжки, вткані жабуринням, од Псла потягло сирими глеїстими берегами.

Ліс обняв тихим шелестом листя, лопотінням спілих кисличок, зарябіли увіччю мережива тіней.

Стежка пішла вниз, через яруги, занесені ще з весни трухлим очеретом, хмизом і пір'ям із старих воронячих гнізд. Йти стало важче. Але

Федір Несторович, сам того не помічаючи, надолужив — спотикався, хекав, виважувався на милицях, переплигуючи високі запруды.

І в тому незлобивому шелесті лісу, і в димах, і в кожному несподіваному зламі стежки — вчувалася йому докора за те, що так довго сюди не навідувався.

За ярками звернув на іншу стежину — свою... Вона майже зовсім у бугилі і подорожнику, обіч неї на травах не сіріла курявичка, збита людськими ногами: недовго жила стежка після того, як забули її люди. І Федір Несторович сердився на людей, хоч поміж ними бачив лише самого себе.

Вийшов на просторе узлісся з одинокою Макаровою хатою над самою річкою і опинився біля кладовища. Хрести на ньому майже всі попідгнивали й попадали, а ті, що позалишалися, вщерть заросли бур'янами і чагарником...

Федір Несторович попрямував до своєї колишньої садиби і ледве впізнав її серед інших згарищ — так вона заросла і здичавіла. Лише на тічку, де колись молотили, вибивали соняшники, лушили квасолю, де не було жодної грудочки землі, якої б він не роздав босою п'ятою, і жодної спички, якої б не загнав у дитинстві,— лише там проглядали крізь густий спериш латочки голої, свійської землі.

Федір Несторович підійшов до колодязя. Він перекосився і вгруз так, що зверху залишився тільки низенький, у дві цямрини, зрубець, густо полатаний мохом. Заглянув униз. Вода була близько. В ній плавало сміття, стриміли жаби, розчепірівши лапки і вирячивши в небо пукаті холодні очі. Федір Несторович ширнув у воду милицею, і жаби поринали.

— Ач, прокляті! — сказав ображено і навіть гнівно, так наче йому вкрай треба було набрати тієї води...

Та ось у колодязі якось одразу споночіло, вода увійшла глибше, зловісне заблищала зеленими бульбашками.

Федір Несторович озирнувся — з-за Макарової хати викочувалася хмара, вкриваючи галявину передчасними сутінками. Креснула блискавка, торохнув грім, немов на залізний дах сипнули повну шаньку каштанів. І на якусь єдину мить між народженням і смертю блискавиці він уздрів на тлі хмари білі стіни своєї старенької хати, перехнябленої, з потрісканою низькою призьбою, по якій спантеличено снували червоненькі божі корівки, ховаючись від негоди у призьбяні шпарки. Скаженіючий вітер торгикав ворітьми, оббивав на акаціях руді плюсклі млиночки, і вони хурчали в повітрі, як джмелі. А він з батьком вештався кругом копиці сіна, намагаючись удержати її вилами.

— Терницю, Федю, терницю скиньмо нагору! — кричав батько і завзято виблискував очима.

Але копичку таки перекинуло, і сіно цілими оберемками покотилося в грядки. Тоді батько жбурнули вила й сказали:

— Ну й грець з ним. Хай несе. Далі, як до конопель, бреше, не занесе,— плюнув і пішли в хату, несучи в похилих плечах косарську втому.

А він залишився посеред двору — міцний, дебелий, і вітер не міг похитнути його на дужих ногах, тільки чуприну рвав, аж викручував. Потім рушив дощ. Причілкова стіна почорніла,

у дворі забілили, крейдяні калюжки. В них плавало сіно і руді акацієві млиночки.

Катерина сварилася крізь мокре вікно, сердитенько ламаючи пологливі тонкі брови, а син прилип п'ятірнями до чорної шибки і, склавши губи мов до сопілки, робив якісь звуки — мабуть, перекривляв

грим. Навколо ротика лежали в нього глибоченькі попружки, як у всіх дітей, що недавно покинули цмолити мамину цицю.

Увечері, після дощу, хутір оповила темінь, і трудно було розібрати, де блищать калюжки, а де — латки землі. Він сидів за столом і читав при каганці історію древньої Греції; батько сік у ночовках тютюнове бадилля, а Катерина примостилася з Дмитриком на полу і співоче гомоніла до нього: "Не та-ак, зовсім не так, ось як треба: сорока-ворона на припічку сиділа, діткам кашку варила..." — тицькала пальцем у долоню, показуючи, як поралася сорока. Син уважно слухав і повторював. Його слова рядочками лягали між грецькими походами і тиранською гризнею: "Рекарона а прицьку діра, діді какшу варира..."

— Егей, чоловіче! — зринуло над узліссям.— Сюди-и-и...

Федір Несторович поворухнувся, з картуза полилася за комір холодна вода — йшов дощ. Ледве добрав, що то кличе його Макар. Старий стояв у роздзяплених дверях своєї хати в якійсь куцині, нап'ятій на голову, і розмахував руками.

— Сюди-и-и!

Федір Несторович повисмикував з грязюки милиці — їх присмоктало, і пішов з дворища, тягнучи по мокрому бур'яні порожню холошу.

— А я у вікно виглянув,— заторочив назустріч Макар,— дивлюся, чоловік на дощі гибіє...

Він підсліпувато мружився і пхався бородою прямо в обличчя Федорові Несторовичу.

— Чи це ти, Федько! А я й не впізнав. Своїх одвідати прийшов?

Колись, ще до війни, Федір Несторович любив заходити до Макарів. У них була велика сім'я — дев'ять душ. Обідали завжди разом, обсівши низенький столик посеред хати так щільно, що десяту ложку вже нікуди було й просунути. У сорок першому Макарових хлопців забрали на війну, дівчат — у Германію, а Макариху разом з наймолодшим, Сашком, розірвало снарядом у грядках. Тільки клаптик синових штанців знайшов Макар...

Тепер у Макаровій хаті було порожньо, вона здавалася непомірно великою. З кожного закутка так і тхнуло пусткою. На полу, скрутившись клубочком, лежало козеня. Побачивши чужого, скікнуло на долівку, стало дибки і гримнулось лобом об милицю.

— Як живете, дядьку? — спитав Федір Несторович, стягуючи з голови мокрого картуза.

Макар поклав козеня на лежанку, прикрив якимсь лахміттям.

— Живу, Федю, як ото чобіт уночі — то в рів ступить, то в кізяк... Хіба в мої літа — живуть? Жду, коли чорти зашморгнуть, та й квит. А ти ж як, молодиці собі ще не нагледів?

Федір Несторович нахилив голову, не знаючи, що й казати.

— Якщо той, так бери. Доки ж його бовкуном жити... А мертві за це в горло не вчепляться.

Макар примостився біля лави на стільчику і почав рипіти терпугом по гумі.

— А я оце заходився калоші клеїти. Заїздили до мене позавчора якісь інженери, воду з колодязя на термометр прикидали навіщось та й казали: "Кращої води, дєдушка, ніж у вас, немає по всій Росії..." Оце вони

й камеру покинули, спасибі їм, бо я клеїні калоші ще з війни так понаравив, що лавошні як узую, так немов тобі зовсім босий.

Макар бадляв камеру, розминаючи її пальцями, як чинбар телячу шкіру. Перекладав з руки в руку різні кописточки, оббиті тертушками, і вже вкотре розповідав Федору Несторовичу подробиці того, як у їхню хату влучила бомба на його очах, як у повітрі довго вирувало пір'я з подушок, а літак кружляв так низько, що навіть було видно ошкірені льотчикові зуби і блискучу стрічку на комбінезоні. І не було в тій розповіді ні трагічних зворотів, ні зітхань, була лише стареча потуга пригадати все таким, яким воно було насправді.

— Воно всього й не затямиш,— бідкався Макар,— бо у старого пам'ять, як ото дим: все вгору та вгору...

Надворі почало розгодинюватися. В хаті повиднішало так, що на стелі стало чітко видно сині плями. На долівку закапала вода — розмірено, мов стукіт годинника. Але Макар не звертав на те уваги, бо він трохи недочував.

— Буду я вирушати,— сказав Федір Несторович, підводячись.— А то вже як знаєш.

Макар поклав терпуг, висякався і знову заходився шатирити гуму.

— Навідаєшся удруге, забігай.

Сонце заходило червоно. Дощові крапельки на деревах і в травах мерехтіли червоно-зеленими іскорками, сповнювали ліс тоненьким дзвоном. Хмара сповзла за річку і зупинилася там, розгорнувши над лісом велетенські вороні крила. Десь далеко вгорі, над ожередами соломи, скидалися блискавки, поторохкувало.

Федір Несторович погойдався слідом за грозою, обминаючи калюжі й зрошені кущі. З-під землі, розмитої дощем, з-під бур'янячого коріння підіймався над узліссям ледь відчутний, гіркуватий дух мокрої сажі й старої обпаленої цегли. Дихали трухлявиною старі пні.

І знову були яруги, глибше і ширше розриті дощовою водою: і знову Федорові Несторовичу доводилося виважуватись, плигаючи через них. А вітер рвучко бив мокру холошу, намотував її на милицю, заважаючи йти.

Сутеніло. На левадах білими озерами розлігся туман, в ньому неясно чорніли кущі верболозу, мов курені на бакші .

З туману назустріч Федорові Несторовичу вибрела якась постать, наблизилась бігцем. То була Одарка — тремтяча, мокра як хлющ. Видно, ждала отут під копичкою, доки він повернеться...

— Пізно вже,— сказала.— Не встигнете і до уроків приготуватися.

І пішла попереду, оббиваючи чобітьми росу на травах.

Федір Несторович уповільнив ходу.

— Я вже приготувався,— сказав сам собі, зітхнув і знову заквапився, загойдався на милицях, далеко вперед викидаючи ногу.

1966 р.